

Адылбекова Б. У.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН МАЛЧЫЛАР ЖӨНҮНДӨ ЖАНА КЫРГЫЗДАРДАГЫ
МАЛГА БАЙЛАНЫШКАН ИШЕНИМДЕРИ**

Адылбекова Б. У.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН О СКОТОВОДАХ И ВЕРОВАНИЯХ КЫРГЫЗОВ,
СВЯЗАННЫХ С ЖИВОТНОВОДСТВОМ**

B. U. Adylybekova

**JUSUP BALASAGYN ON PASTORALISTS AND BELIEFS OF THE KYRGYZ
ASSOCIATED WITH ANIMAL HUSBANDRY**

УДК: 323 (574)/94(575.2)

Макала Жусуп Баласагындын карапайым чарбакер адамдарга, алардын ичинде малчыларга кандай мамиле жасоо керектиги жөнүндөгү баалуу пикирлери жана кыргыздардагы малга байланышкан ишенимдери жөнүндө жаралат.

Негизги сөздөр: мал, ырым-жырым, ишеним, жоокер, көчмөн, тамак аш.

В статье рассматриваются взгляды Жусупа Баласагына, посвященные людям, которые занимаются животноводством, а также верованиям кыргызов, связанных с животными.

Ключевые слова: скот, обряды-обычаи, верование, воин, кочевник, пища.

The article discusses the views of Zhusup Balasagyn, dedicated to people who are engaged in animal husbandry, as well as the beliefs of the kyrgyz people, associated with animals.

Key words: cattle, religious rituals, customs, beliefs, warrior, nomad, food.

Кыргызстандын аймагында IX кылымдын орто ченинде түрк тилдүү көчмөн уруулар (чигилдер жана ягмалар) тарабынан негизделген Карахандар мамлекети тез эле көчмөн жана отурукташкан элдердин маданиятын айкалыштырып, комплекстүү чарба жүргүзгөн мамлекетке айланган. Өлкөдө мал чарбачылыгы, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк жана соода иши мыкты өнүккөн. Натыйжада Карахандар мамлекети бул аймактагы өз доорунун эң өнүккөн мамлекетине айланган. Ошого байланыштуу илим чөйрөсүндө Карахандар доорун түрк доорунун “Алтын кылымы” деп баалаган эпитет да пайда болгон.

Ошол доордо, Карахандар мамлекетинин борбор калаасы Баласагын шаарында төрөлүп, эр жетип, бир канча өнүккөн шаарлардан билим алып, өзүнүн атактуу “Куттуу билим” дастанын жараткан жердешибиз – улуу аалым Жусуп Баласагын, өлкөнүн өнүгүүсүнө өз салымдарын кошуп жаткан карапайым чарбакер адамдарга, алардын ичинде малчыларга кандай мамиле жасоо керектиги жөнүндөгү баалуу пикирлерин чыгармасында айтып кеткен. Алсак, аалымдын китебиндеги:

“Мындан башка дагы бар малчы адамдар,
Мал-жандыкка көзөмөл, башчы алар.

Булар ак-дил, такыба элден болот,
Эч адамга тийгизер залалы жок.

Кийим, тамак, ат-унаа – ошолордон,
Шамал сындуу күлүк ат ушул колдон.

Кымыз, сүт да, май, жуурат жана курут,
Шалча, кийиз, ат токум – алардан бүт.

Малчылардын бардыгы – асыл келет,
Ишенимин алардын актоо керек!

Ичир, жегиз, аларга жакын болгун,
Адилетке сен анда дос болосуң.

Сураганын бер дагы, керегин ал,
Жалган айтуу дегенди билбейт алар” [1] – деген саптар мамлекеттин аймагындагы малчылык менен күн кечирген көчмөн элдердин адам коомуна эң керектүү болгон материалдык байлыкты жаратуудагы орду, аларга мүнөздүү болгон сапаттары, аларга бийлик башындагылар кандай мамиле жасоо керектиги жөнүндөгү даанышман аалымдын көз карашын билдирип турат. Бул айтылган ойлор биздин мамлекет үчүн азыркы күндө да актуалдуу деген пикирдебиз.

Борбордук Азиядагы эң байыркы элдерден болгон кыргыздар тээ көөнө доордон өткөн кылымдын 30-40-жылдарына чейин көчмөн турмушта жашап келишкен жана алардын негизги чарбасы мал чарбачылыгы болгон. Албетте, чарбанын дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, аңчылык сыяктуу тармактары да өнүккөн. Бирок, алар көмөкчү чарба катары пайдаланылган. Белгилөөчү жагдай, Энесай доорунда “кыргыздарда көчмөн малчылык менен катар эле дыйканчылык да негизги чарба болгон” деген пикирди айткан окумуштуулар да жок эмес [2].

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыздардын негизги чарбасы көчмөн малчылык бойдон кала берген. Бирок, кыргыз коомундагы айрым социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн жана ошондой эле, ирегелеш жайгашкан отурукташкан элдердин (өзбектер, тажиктер - А.Б.) таасири менен, айрыкча түштүк кыргыздарында жерди иштетүү да өнүгө баштаган.

Көчмөн малчылык менен күн кечирген кыргыз эли жашоо-тиричилигине керек болгон бардык нерселерди мал чарбасынан, төрт түлүк малдан алышкан. Алсак, кийим-кечеси, тамак-ашы, турак-жайдын (Боз үй) жабуу жасалгаларынын баары мал чарбасынын продукциясы болгон. Ошондуктан, көчмөн турмушта жашаган ата-бабаларыбызда төрт түлүк

малга болгон өзгөчө мамиле, ишенимдер калыптанган.

Төрт түлүк малдын ичинен кыргыздар жылкыга өзгөчө мамиле жасашкан. Анткени, жылкы көчмөн кыргыздын негизги унаасы болгон, эти (кыргыздын эң чүйгүн тамагы казы-карта, чучук экени баарыбызга белгилүү – А.Б.) менен сүтү (кымызы) тамак-аш катары пайдаланылган, териси, жал-куйругу чарбачылыкта колдонулган. Кыргыз баласы кичинесинен ат жалында, шамал менен жарышып чоңойгон. Күлүк аттын тездигин элибиз шамал менен салыштырган. Аны Жусуп бабабыз да: “Шамал сындуу күлүк ат ушул колдон” деп, белгилеп кеткен.

Жоокерчилик заманда эр жигиттин, баатырлардын эң ишенимдүү жолдошу жылкы (ат) болгон. Элибиздеги “Ат адамдын канаты”, “Ат, аттан кийин жат” ж.б. макал-лакаптар, атка байланышкан уламыштардын, элдик эпостордогу баатырлардын тулпарларынын өзүнчө аталышы, кеңири сүрөттөлүшү, атүгүл алардын адам тили менен сүйлөшү (Эр төштүктүн Чалкуйругу – А.Б.) бул айтылгандарды тастыктап турат. Ошондой эле, жылкыга байланышкан көптөгөн ишенимдер жаралган. Жылкынын пири Камбар ата деп эсептелинген. Жылкыны “Камбар атанын тукуму” дешкен. Ага атап түлөө өткөрүшкөн. Атка алгач мингенде: “Камбар ата колдо” деп минишкен. “Жылкынын көзү ачык болот. Ал жакшылык, жамандыкты ээсинен мурда сезет” деп ишенишкен. Мындай ишеним турмуштук практиканын негизинде жаралганын белгилөөгө болот. Анткени, көп учурда карангыда ээси жолдон адашып кеткен учурда, аттын тизгинин бош коюп, атты өз каалоосуна койгон. Ат өзү үйдү таап келген. Мындай окуялар турмушта көп болгон [3]. Кыргызда атты башка чаппаган. Атты башка чапса жамандык, кырсык болот деген ишеним болгон. Атты башка чапканды наадан деп жек көрүшкөн. Анткени, жылкы адамдын коргоочусу, колдоочусу катары да эсептелинген. Ал милдетти жылкы бул дүйнөдө эле эмес, тиги дүйнөдө да аткарат деген ишеним болгон. Өткөн кылымдын 70-80-жылдарына чейин эле тоолуу райондордо (Мисалы, Алай р-ну – А.Б.) колдонулуп келген бейитке жылкынын куйругу байланган баканды сайып коюу салты да ушул ишенимдерге байланыштуу пайда болгон [4].

Ата-бабаларыбыз үй жаныбарларынын жашоосуна тээ көөнө доорлордон бери эле тыкыр байкоо жүргүзүшүп, төрт түлүктүн ичинен жылкы ээсине өтө берилерин, ишенимдүүлүгүн байкашкан. “Аттан жыгылсаң жалын тосот, эшектен жыгылсаң туягы тосот” дешип, жылкыны баалап-баркташкан. Ат жана ат жабдыктары бийликтин символу катары кабыл алынган. Мисалы, бийликти толук колуна алган адамды: “Эки тизгин бир чылбыр өз колуна тийиптир” деп айтышса, бийликти жакшы алып кете албаган адамга карата: “Ал ээрге отурганда эле, кый-

шык отурган” деп айтышкан. Камчы бийликтин, эрктүүлүктүн символу катары кабыл алынган. Үйдүн мерчемдүү жерине аттын такасын ачык жагын жогору каратып илип коюу салты, аттын такасы үйгө кут, береке, байлык алып келет деген ишенимден пайда болгон. Ошол эле учурда, ата-бабаларыбыз жылкынын мүнөзүнүн арык-торугуна карата өзгөрүлүп тураарын, кырс мүнөздүүлүгүн байкашкан. Ошондуктан, улуулар: “Атты теппейт деп болбойт, итти каппайт деп болбойт” деп, жаштарга насаат айтышкан. Ал эми, тез өзгөрүлмө, кырс адамдарды “Жылкы мүнөз” деп сыпатташкан[5].

Кара малдын (уйдун-А.Б.) этин, сүтүн пайдаланышканы менен, кыргыздар аны көп кармабаган. Жылкы сойбой, уй сойсо, “Мурду сасык” сойду деп, таарынышкан. “Кара малды “айланайын” деп эркелетсе, кара ашыңа союлайын деп тилек кылат экен. Тилеги жаман” деп, анчейин жактырышпаган, көп кармабаган. Ага караганда, койду баалашкан, көп кармашкан. Коногун кой союп сыйлашкан. Кой-козунун маараганы көчмөн кыргыздарга жагымдуу угулган. Андыктан, эл арасында: “Койдун маараганы мээни сергитет, эшектин аңгыраганы мээңди кемитет” [6] деген сөз да айтылып калган. Эчки колунда жок, кедей-кембагалдардын жандыгы катары эсептелинген. Аны, эл арасында айтылып калган: “Эсин кетсе эчки бак, эчки тууйт эгизди, эки жылда сегизди” деген макал сөз да тастыктап турат. Бирок, эчкинин сүтүнүн дарылык касиети өтө бааланган. Өмүр бою эчкинин сүт-айранын ичип, жүзгө жете жашаган адамдар көп болгон [6].

Көп кылымдар бою кстенсивдүү көчмөн мал чарбачылыгын жүргүзүп, тоо койнунда жашоо кечирген кыргыз элине жогоруда даанышман бабабыз белгилеген “жалган айтууну билбеген” чынчылдык, калп айтпоо, адилеттүүлүк сыяктуу ж.б. жакшы сапаттар мүнөздүү болгон. Азыркы күндө кыргыздын саясий элитасына мына ушул сапаттар эң эле керек болуп турган учур. Ал эми, кылымдарды карыткан, Ж. Баласагындай даанышман уулдарын жараткан акылман элибиз калыс жана адилет мамилеге татыктуу.

Адабияттар:

1. Баласагын Ж. Куттуу билим. - М., 1993. - 340-341-бб.
2. Худяков Ю. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян. - Б., 2013. - 62-63-бб.
3. Автордун талаа материалы (АТМ). Турдукулов Суран. Ош облусу, Чоң-Алай району, Карамык айылы. 75 жашта. Кыпчак.
4. АТМ. Мусаев Ороз. Ош облусу, Алай р-ну, Будалык айылы. 83 жашта. Савай.
5. Мурзаев Токтобек. Ош облусу, Чоң-Алай р-ну, Карамык айылы. 98 жашта. Кыпчак.
6. АТМ. Смаилов Орозбай. Жалал-Абад облусу, Ала-Бука р-ну, Сары-Талаа айылы. 95 жашта. Канды.

Рецензент: кандидат исторических наук, доцент Маматов А.